

УДК 314.484

ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ ВІДТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Т. В. Мукшименко, Б. А. Локай

*Київський міський медичний коледж
ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»*

У роботі представлено порівняльний статистичний аналіз змін моделі народження та режиму старіння населення України та окремих східноєвропейських країн. Розроблено сценарії демографічної поведінки українського населення на середньострокову перспективу. Результати статистичного моделювання характеристик відтворення дають змогу не тільки оцінити характер та масштаби можливих змін, але і скоректувати стратегію державної демографічної політики України.

AN ESTIMATION OF POPULATION REPLACEMENT PROSPECTS IN UKRAINE

T. V. Mukshymenko, B. A. Lokay

*Kyiv City Medical College
SHEI «Ternopil State Medical University by I. Ya. Horbachevsky of MPH of Ukraine»*

The article presents comparative statistical analysis of changes in model of birth and ageing conditions of the population in Ukraine and some Eastern European countries. Mid-term scenarios of demographic behavior of Ukrainian population were developed. The results of statistical modeling of reproductive characteristics allow not only to assess the nature and the extent of possible changes, but also to adjust the strategy of the governmental demographic policy of Ukraine.

Вступ. Україна, як і більшість європейських країн, перебуває у стані демографічно зрілості, а впродовж останніх десяти років почала приєднуватись до так званого «другого демографічного переходу». Перший і другий демографічні переходи відрізняються характером причинно-наслідкового зв'язку двох складових природного відтворення. Якщо за першого демографічного переходу регулятором відтворювальних процесів був рівень смертності, то другий перехід супроводжувався, у першу чергу, зміною режиму народжуваності і порядку формування шлюбно-сімейних відносин. Довготривале збереження вкрай низького рівня народжуваності, що не забезпечує простого відтворення, призводить до старіння населення, тобто зростання частки населення з більш високою смертністю. Згідно з концепцією, розробленою Р. Лестегом та Д. Ван де Каа, другий етап демографічного розвитку постіндустріаль-

них країн супроводжується зміною соціально-демографічних норм поведінки населення, переглядом його життєвих пріоритетів у бік індивідуалізації. Наслідком цього є зміна режиму народжуваності, порядку планування сім'ї та формування шлюбно-сімейних відносин, зокрема поширення незареєстрованих шлюбів, особливо серед молоді, а отже, і частки позашлюбних народжень. Характерним є підвищення віку шлюбних партнерів і зменшення лагу віку наречених. Відтермінування народження первістків і втілення репродуктивних планів у більш старшому віці призводить до зміни вікового профілю народжуваності, зокрема зміщення модального віку народжень у бік старшого материнського контингенту. Усе це впливає не лише на інтенсивність дітонародження, а і на сталість рівнів народжуваності упродовж певного часу.

Основна частина. Укорінення зазначених процесів формує доволі стійку в часі модель відтворення населення, здебільшого з нульовим або від'ємним природним приростом. Су-

© Т. В. Мукшименко, Б. А. Локай, 2015

часний процес еволюції режиму відтворення в різних країнах має свої особливості, зокрема різний перебіг і тривалість. У більшості країн Східно та Південно Європи спостерігається повторення фаз зміни характеру відтворення населення з певним часовим лагом. Україна теж демонструє трансформацію моделі народжуваності, шлюбності та режиму дожиття. Як і у більшості країн Східно, Центрально та Південно Європи, в Україні впродовж останніх двадцяти років рівень народжуваності не забезпечує простого відтворення поколінь і за існуючою тенденцією рівня смертності не стримує процес депопуляції. Як показує порівняльний динамічний аналіз, кардинальні зміни в Україні відбуваються з 5 або 9-річним відставанням від сусідніх східноєвропейських країн. Дослідження еволюції демографічних процесів на східноєвропейському просторі впродовж останніх двадцяти років виявляють схожість і водночас особливості х перебігу в країнах об'єднаних не лише географічною близькістю, а історичною спільністю соціально-політичних систем. До числа таких країн належать: Білорусь, Болгарія, Молдова, Польща, Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Угорщина, Україна та Чеська Республіка. Втім на характер демографічної поведінки населення впливають також його етнічні, культурні, релігійні традиції і спосіб життя. Зокрема, слов'янським народам історично притаманні певні виражені стандарти шлюбно-сімейно і дітородно поведінки, що регулюються релігійно-етичними канонами. Окрім того, на сучасні процеси дожиття та плідності значною мірою впливає статеві-вікова структура населення, яка була деформована Другою світовою війною, зокрема втратою чоловічого населення старших вікових груп та дефіцитом поколінь, народжених під час війни і хніх нащадків. Усе це дозволяє обмежити коло порівняних країн, зокрема в подальшому розглядатиметься сім держав: Білорусь, Болгарія, Польща, Російська Федерація, Словаччина, Україна та Чеська Республіка. Цікаво прослідкувати за основними відтворювальними параметрами поетапно впродовж чотирьох п'ятирічних періодів: 1990–1995, 1995–2000, 2000–2005 і 2005–2010 роки.

Узагальнюючим показником інтенсивності відтворення населення є коефіцієнт природного приросту [1]. Усі країни переживали тривале скорочення природного приросту з переходом до нульового (Польща, Словаччина) та різної інтенсивності від'ємного приросту (рис. 1). Очевидним є практично повний збіг траєкторій зменшення природного приросту населення України та Білорусі, яке впродовж п'ятнадцятирічного

періоду спостерігали в групі з надзвичайно низькими рівнями народжуваності і мало схожою статеві-віковою структурою, спотворену наслідками Другої світової війни. Втім Україна вирізняється на загальному фоні масштабами та довготривалістю природних втрат, підсилені загостренням соціально-економічно та політично кризи. В усіх країнах пострадянського простору, а також у Болгарії та Чеській Республіці природні втрати населення стрімко наростали впродовж п'ятнадцяти років, а період 2000–2005 рр. був найтяжчим і характеризувався значним перевищенням смертності над народжуваністю, що спричинило падіння усіх країн до так званої «демографічної ями». Це насамперед відбувалося внаслідок зміни режиму народжуваності, зокрема інтенсивного скорочення рівня народжуваності серед умовних поколінь. Дивовижний феномен переходу від критично низького рівня до показника, що наблизився до 1,5 дитини, демонструють Чехія і Болгарія, де активно запроваджувалась політика економічної підтримки сімей. Для реальних поколінь післявоєнних років народження (1955–1959, 1960–1965, 1966–1969 рр.) також притаманна спільність рівнів народжуваності та динаміка. Зокрема, в Польщі та Словаччині вичерпана плідність зазначених когорт становила, відповідно: 2,2; 2,1; 1,94 і 1,98 дитини. Аналогічну близькість рівнів сумарно плідності трьох реальних поколінь демонструють Україна, Білорусь та Росія (1,9; 1,8; 1,6 дитини).

В останньому періоді населення країн пострадянського простору також переживають демографічний підйом, спричинений одночасним зростанням народжуваності та зменшенням смертності, у тому числі завдяки поповненню старших вікових груп найменш чисельною когортою народжених під час війни. Неабиякий злет здійснила Росія, хоча і й за сприятливого демографічного ресурсу поки що не вдалося вибратись із стану звуженого відтворення. Лише три країни «західної частини» Східно Європи (Словаччина, Польща, Чехія) подолали межу від'ємного приросту.

Найвищий рівень навантаження населення працездатного віку старшими особами систематично демонструють Болгарія, Україна та Чеська Республіка. До того ж у перших двох країнах і в Польщі найвищі темпи зростання демографічного навантаження. Усе це свідчить про поглиблення процесу старіння та зменшення потенціалу країн для подальшого відтворення у найближчій перспективі. З іншого боку, старіння населення є своєрідною платою за подовження тривалості життя.

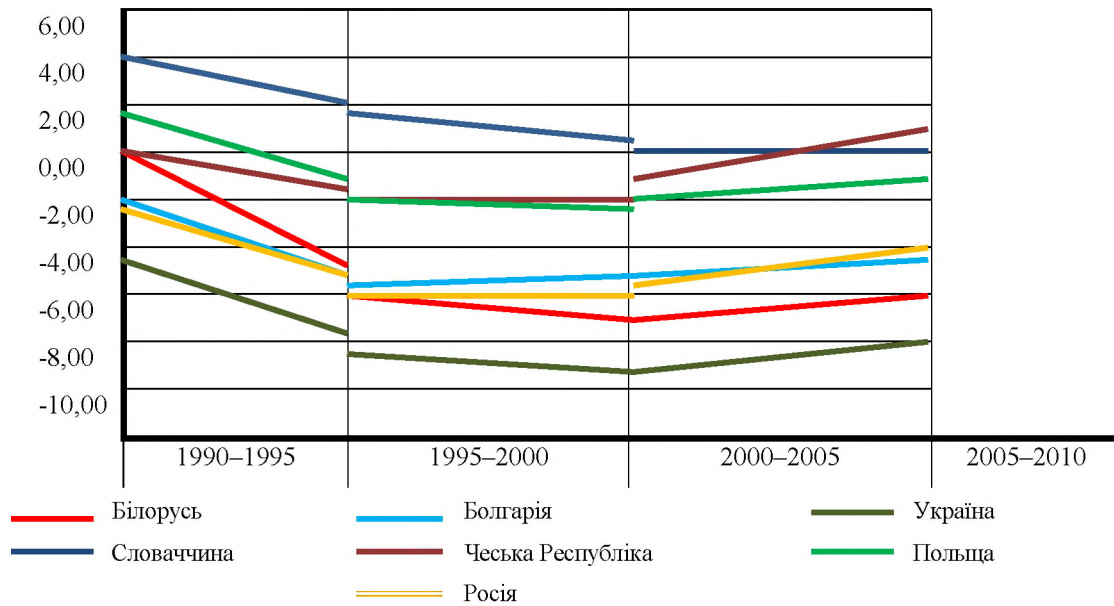

Рис. 1. Динаміка коефіцієнта природного приросту в східноєвропейських країнах 1990–2010 рр.

На тлі загальної тенденції зростання середньо очікувано тривалості життя чітко виокремлюються дві групи країн, де показник набував значень до 70 років – пострадянські держави: Білорусь, Росія та Україна, а також вище 70 років – держави колишнього соціалістичного табору: Болгарія, Польща, Словаччина та Чеська Республіка. Причому остання країна вирізняється не лише найдовшою тривалістю життя (77 років у середньому за 2000–2005 рр.), а і найвищим темпом зростання (+6,2%). У так би мовити змаганні між Словаччиною та Польщею на перші позиції вийшла друга країна. Болгарія посідає проміжне місце між «заходом» і «сходом». Воочевидь така диференціація пов'язана із різним рівнем соціально-економічного розвитку країн, життєвих стандартів і добробуту населення. Не дарма за значенням індексу людського розвитку в 2012 р. Чеська Республіка посідає 28 місце, Словаччина і Польща, відповідно, 35 і 39, а Болгарія 57 позицію у світовому рейтингу з числа 94 країн. У другій групі країн практично в унісон поволі зростала тривалість життя України та Білорусі, впритул наблизившись до 70-річного віку і тим самим повернувшись до рівня 1990–1995 рр. Відмінний від усіх країн тренд демонструє Росія із значним скороченням середньо очікувано тривалості життя до 65 років і стрімким його зростанням до майже 68 років у наступному п'ятирічному періоді. Останніх п'ять років рівні дожиття обох статей в Росії та Україні зрівнялися завдяки швидкому зростанню дожиття російського населення у працездатному віці і через його зниження в Україні. Варто зазначити,

що на динаміку повільного зростання середньо очікувано тривалості життя при народженні українського населення впливало скорочення смертності лише у ранньому дитячому віці (0–5 років) та у старших вікових групах. У той же час «болючим» питанням для України залишаються неприродні втрати чоловічого населення активного працездатного віку (30–49 років), смертність яких перевищує жіночу смертність у 3–3,4 рази. Причини чоловічої надсмертності в Україні здебільшого криються у способі життя чоловіків, характері роботи та у ставленні до власного здоров'я. Тобто поліпшення режиму дожиття населення лежить у площині соціально-економічного становища країни, життєвого рівня і способу життя населення. Саме це значною мірою пояснює диференціацію показників демографічної поведінки в країнах, які формально відносять до єдиного географічного простору східноєвропейських держав.

Узагальнюючу картину позицій згаданих країн з точки зору природного відтворення населення можна скласти за допомогою кластерного аналізу. Кластеризація здійснювалась за трьома блоками показників:

- узагальнюючі демографічні показники;
- інтенсивність дожиття та смертності;
- дітородна активність жінок.

Для зменшення варіації показників використовувались їх середньорічні значення по кожному з чотирьох п'ятирічних періодів (1990–1995, 1995–2000, 2000–2005 і 2005–2010 рр.). Упродовж 1990–2010 рр. згадані країни утворили два сталих угруповання: пострадянські

(Білорусь, Російська Федерація, Україна) і про радянські в минулому, а тепер практично усі за виключенням Болгарії – нові члени Євросоюзу. У другій групі найбільшу близькість демонструють Польща і Словаччина, причому цей танDEM кожні п'ять років зберігається незмінним.

Найбільша евклідова відстань характерна для Чеської Республіки і чим далі, тим вона є дужчою. Відокремленість Чехії пояснюється більш високим рівнем і динамікою соціально-економічного розвитку та більшою орієнтацією на «західні» стандарти життя з огляду на географічне сусідство та етнічні особливості населення. Дещо осторонь від усіх стоїть Болгарія, яка займає проміжну позицію між західними і східними сусідами. Населення Болгарії має режим дожиття майже як у «західних» країнах, а рівень народжуваності та старіння, як у «східних». В Україні впродовж 1990–2005 рр. та в Білорусі маючи майже однакові показники природного відтворення, тривалості життя і смертності немовлят. В останньому п'ятиріччі збільшилась відстань між показниками дожиття населення Білорусі та України і остання об'єдналась в ок-

ремиї підкластер з Росією. Це відбулося завдяки тому, що, по-перше, Росія наздогнала Україну за показниками тривалості життя. По-друге, в Україні, як і в Росії, дещо зросла сумарна народжуваність в умовних поколіннях і змінився віковий профіль народжуваності у бік старіння матерів. Таким чином, характер відтворення населення обох країн став більш подібним. Втім зміна порядку дітонородження, зокрема календаря народжень, поширення позашлюбних народжень в Україні відбувається з деяким відставанням від Росії. З 5-річним лагом Україна відстає від Росії і Білорусії за рівнем і темпами зниження смертності немовлят. Окреслені зміни дозволяють припустити, що впродовж наступних 10 років Україна може повторити сценарій перебігу демографічних процесів Росії та Білорусії. Різноваріантні сценарії прогнозу дозволяють оцінити масштаби імовірних змін у чисельності та статеві-віковому складі населення України, ступені його старіння, забезпечення репродуктивним потенціалом на найближчу перспективу (табл. 1).

Таблиця 1. Фактичні та гіпотетичні значення показників відтворення населення України

Показники	Фактичні значення у 2011 р.	Гіпотетичні значення у 2020 р.	
		сценарій 1	сценарій 2
Середня очікувана тривалість життя чоловіків, роки	66,0	66,6	69,0
Середня очікувана тривалість життя жінок, роки	75,9	77,0	77,2
Смертність немовлят, ‰	9,0	7,3	7,0
Сумарний коефіцієнт народжуваності, дитина	1,459	1,586	1,546
Нетто-коефіцієнт відтворення	0,693	0,759	0,731
Середній вік матері, роки	27,2	27,6	27,5
Коефіцієнт природного приросту, ‰	-3,5	-4,9	-5,1

Обидва сценарії прогнозують зростання від'ємного природного приросту, хоча український сценарій (сценарій 1) видається більш оптимістичним. Завдяки інтенсивнішому збільшенню сумарного коефіцієнта народжуваності, а відтак і нетто-коефіцієнта відтворення, природні втрати населення наростатимуть повільніше. Якби українське населення перейшло на режим дожиття російського і білоруського населення із зменшенням смертності населення в працездатному віці, то зростання середньої очікуваної тривалості життя було б помітнішим. Сценарій народжуваності в сусідніх країнах, із зміщенням піку плідності у старші вікові групи, зменшить інтенсивність відтворення материнського покоління. Очікувані зміни у характері відтворення

населення, з урахуванням повільного зростання сальдо міграційного приросту не спасуть Україну від подальшої депопуляції. Гіпотетична чисельність українського населення у 2020 р. коливатиметься від 43,77 до 43,87 млн осіб (табл. 2).

Порівняно з пропонованим українським сценарієм 1 песимістичним є середній варіант прогнозу ООН, за якого гіпотетичні показники дожиття українського населення значно нижчі, ніж реальні у 2011 р. Зовнішні експерти не вбачають стабільних позитивних змін у соціально-економічному становищі України та істотних зрушень у поведінці населення щодо поширення здорового способу життя, зменшення рівня травматизму та частки зовнішніх неприродних чинників смерті.

Таблиця 2. Фактичні і гіпотетичні показники чисельності і структури населення України

Показники	Фактичні значення у 2011 р.	Гіпотетичні значення у 2020 р.	
		сценарій 1	сценарій 2
Чисельність населення, млн осіб	45,45	43,87	43,77
Природний приріст (втрати), тис. осіб	-162	-217	-224
Чисельність народжених, тис. осіб	502,6	426,0	412,5
Частка населення віком 0–14 років, %	14,4	16,0	15,7
Частка населення віком 15–49 років, %	50,0	46,5	46,7
Частка населення віком 65 і старше років, %	15,2	16,9	16,9

Згідно з усіма сценаріями в Україні триватиме процес депопуляції через перевищення смертності над народжуваністю. Навіть значне зростання коефіцієнта сумарно народжуваності до малоїмовірного рівня 1,97 дитини не застережить українське населення від природних втрат та скорочення його чисельності (табл. 3). Очікувані зміни у віковій структурі населення також не сприятимуть природному відтворенню. Адже усі прогностичні оцінки вказують на змен-

шення репродуктивного контингенту віком 15–49 років, який у середньостроковій перспективі складатиме менше половини населення. У стані виснаженого демографічного ресурсу, тобто нестатку покоління батьків, Україна перебуватиме принаймні до 2030–2035 років. Чисельність населення України станом на 1 січня 2014 р. склала 45 млн 426,2 тис. осіб. Про це повідомляє Державна служба статистики України (Держстат).

Таблиця 3. Гіпотетичні та прогностичні значення чисельності і складу населення України у 2020 році

Показники	Гіпотетичні значення, (сценарій 1)	Прогноз ІДСД НАН України			Прогноз ООН		
		високий	середній	низький	високий	середній	низький
Чисельність населення, млн осіб	43,87	44,85	44,31	43,19	45,82	44,83	43,84
Чисельність народжених, тис. осіб	426,0	494,0	457,9	423,3	565,2	441,8	318,4
Природний приріст (втрати), тис. осіб	-217	-66,4	-176,8	-306,7	-110,6	-232,3	-353,9
Частка населення віком 15–49 років, %	46,5	45,9	46,3	46,9	44,0	45,0	46,0
Частка населення віком 65 і старше років, %	16,9	17,8	17,4	16,8	19,4	19,8	20,3

При цьому станом на 1 грудня 2013 р., кількість населення України становила 45 млн 439 тис. 822 людини. Таким чином, за місяць чисельність населення країни скоротилася приблизно на 13,6 тис. осіб. Природне скорочення населення у 2013 р. склало 158 тис. 712 осіб. Коефіцієнт природного приросту населення склав -3,5 на тисячу жителів України.

При цьому за 2013 р. чисельність населення України зменшилася на 126,8 тис. осіб – на 1 січня 2013 р. цей показник становив 45 млн 553 тис. Раніше Держстат прогнозував чисельність населення України на 1 січня 2014 р. на рівні 45 млн 419,8 тис. осіб. За грудень 2013 р.

чисельність населення країни скоротилася на 7 тис. 188 осіб.

Масштаб нинішньої демографічної депресії неможливо пояснити лише відомими соціально-економічними та медичними чинниками. Проблема полягає в соціально-психологічному й моральному стані суспільства. Населенню ніхто не пояснив замислу економічних і політичних перетворень і що на них чекає в майбутньому.

За даними досліджень, 72 % громадян зазначають, що не впевнені у власному майбутньому. Лише 12 % вважають, що найближчого року хтось житиме більш-менш налагодиться. Люди не витримують безпросвітнього життя. Масови-

ми стали зневіра, невтішність, озлоблення. Найхарактернішими ознаками сьогодення, за оцінками громадян, є розвал економіки (55 %), хабарництво (55 %), безробіття (49 %), зубожіння населення (47 %).

У повсякденному житті окремо людини та сім'ї виникають страхи, соціальні фобії. Українські громадяни бояться: безробіття (76 %), зростання цін (75 %), не виплати зарплати (69 %), зростання злочинності (60 %), голоду (53 %). За таких умов ціла нація втратила сенс буття і вже як наслідок – різке скорочення народжуваності, зростання смертності, масова еміграція.

До 2020 р. посилюватиметься процес старіння українського населення, за якого частка осіб віком 65 років і старше коливатиметься в межах 17–18 %. У такому разі залишається розраховувати насамперед на подовження тривалості життя населення дітородного і економічно активного віку. Ще одним резервом може бути міграційний приріст населення. За кардинального покращення соціально-економічних умов це повернення на батьківщину українських мігрантів, у тому числі трудових. За гірших – приплив мігрантів з азійських країн, для яких Україна є транзитною державою на шляху до розвинутих європейських країн.

Висновки. Порівняльний аналіз перебігу демографічних процесів в Україні та в сусідніх країнах Східно Європи показав схожість тенденцій відтворення населення. Найбільш очевидним є збіг динаміки народжуваності, зокрема коливання фаз падіння і підвищення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Human Development Report 2013. The rise of the South: Human Progress in a Diverse World [Текст]. One United Plaza, NY : 2013. – 203 р.

2. Захаров С. Место России по уровню рождаемости по ряду стран [Электронный ресурс] / С. Захаров. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2012/0495/tema04.php>.

3. Lesthaeghe R. «Two Demographic transitions?» [Текст] / R. Lesthaeghe, D. J. van de Kaa // Population Growth and Decline. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1986. – Р. 9–24.

4. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти [Текст] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демогр. та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.

5. Население России 2009 [Текст] : семнадцатый ежегодный демографический доклад / отв. ред. А. Г. Виш-

Причому характер тренду сумарного коефіцієнта народжуваності як для умовних, так і для реальних поколінь з-поміж розглянутих східноєвропейських країн принципово не відрізнявся. Відмінності у рівнях сумарно народжуваності зумовлювались різними пронаталістськими заходами з боку різних держав. З певним часовим лагом в усіх країнах поступово формується нова модель народжуваності зі зміненим календарем народжень у бік пізнього материнського віку, відтермінуванням народження первістків, зростанням частки позашлюбних народжень та частки свідомо бездітних пар.

Сучасний режим народжуваності у поєднанні з існуючим характером дожиття населення призводить до поступового процесу депопуляції зазначених країн. Різниця полягає лише в тому, що розвинутим східноєвропейським країнам вдалось вийти зі стану від'ємного природного приросту, а пострадянські країни його не здолали, навіть за умов тимчасово сприятливо статеві-вікової структури населення. На даний час Україна має демографічний ресурс не гірший, ніж у сусідніх державах. Найближчих десять років відтворювальний потенціал зменшуватиметься внаслідок довготривалої кризи народжуваності, а також погіршення характеру дожиття населення економічно активного та дітородного віку. Окреслені тенденції народжуваності та дожиття українського населення мають враховуватись при виконанні державних програм щодо здоров'я нації, проведенні медично-реформи.

невський. – М. : Изд. дом. Высшей школы экономики, 2011. – 334 с.

6. Paradysz J. An assessment of population development in Western Poland in the light of the 2nd demographic transition [Текст] / J. Paradysz, K. Paradysz // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія Економіка. – № 129. – 2010. – С. 21–23.

7. UN Population Division World Population Prospects: The 2010 Revision, available at: <http://www.unpopulation.org/>.

8. Позняк О. В. Методика демографічного прогнозування / О. В. Позняк, П. Є. Шевчук, В. С. Шишкін // Статистика України. – 2000. – Вип. 4. – С. 66–73.

9. Старостенко Г. Г. Методологія і практика досліджень відтворення населення України (регіональний аспект) : монографія / Г. Г. Старостенко. – К. : УФЕІ, 1997. – 270 с.

Отримано 25.03.15